

**België, Vlaanderen, Wallonië
in twee wereldoorlogen ...**

Sophie de Schaepdrijver

Een soort eeuwigheden'

De afgelopen dertig jaar is ook de publieke oorlogsherinnering in het teken komen te staan van de Vlaams-Waalse tegenstelling. De flakkerende discussie over wat de Belgische identiteit nu eigenlijk nog inhoudt, trekt een stevige wissel op het verleden. 'Communautiseer het probleem, en je hebt zowel je diagnose als je remedie klaar', ironiseerde onlangs de Belgische historicus Pieter Lagrou.

Het probleem van de eigentijdse geschiedschrijving, zo stelde Jan Romein in 1958, is de toekomst. De onbekendheid van de toekomst, om precies te zijn. De contemporaine historicus ziet zich, aldus Romein, geplaagd voor 'het theoretische probleem, dat men het proces van ontwikkeling in de eigen tijd wel aan de gang ziet, maar de richting ervan daarom nog niet met zekerheid kan bepalen, doordat men de afloop niet kent, gelijk dat bij vroegere fazen der geschiedenis tot op grote hoogte wel het geval is.'¹

Kortom, de uiteindelijke 'richting' van de twintigste-eeuwse geschiedenis van de Lage Landen was vanaf het gezichtspunt van 1958 niet te bepalen. Maar wél wierp de geschiedenis van de wereldoorlogen achteromkijkend licht op wat voorafging: de oorlogen vormden, in Romeins optiek, een 'afloop', die toeliet de 'richting' van éérdere ontwikkelingen te bepalen. En hier gaf hij een zeer veelzeggend voorbeeld: het leek hem in het geheel 'niet moeilijk

om de wording van de Belgische natie als grondfenomeen van de Belgische geschiedenis in de negentiende eeuw te onderkennen, wanneer men eenmaal weet, dat die natie de twee zwaarste crises die haar bestaan in deze eeuw op het spel zetten – de beide wereldoorlogen – als natie glansrijk te boven is gekomen.'²

Dit zijn woorden die van heel veraf lijken te komen. Neem Romeins ongeschokte finalisme: dit is nog het soort geschiedschrijving dat zich permitteert met vaste hand grote lijnen door het verleden te trekken die feilloos belanden bij het nu – een 'nu' dat per definitie het toppunt van een ontwikkeling is.³

De huidige historici weten het nog zo net niet. 'Wij wantrouwen de vertellers van grote verhalen,' stelde onlangs een Engels historicus in een inleiding tot de geschiedschrijving.⁴

Romeins manhaftige omgang met het verleden behoort thans zelf tot het verleden. De vraag of dit een goede zaak is, dient hier niet beantwoord. Maar er is een meer directe reden waarom Romeins uitspraak thans zo *dépassé*

overkomt: zijn stelling over de 'Belgische natie'. Deze beide termen worden immers haast nooit meer samen vermeld. Noch in het openbare debat noch in de geschiedschrijving wordt België tegenwoordig als 'natie' betiteld. Maaksel, misbaksel, kunstwerk – dat alles, ja, maar het zo hecht klinkende 'natie' blijft thans voorbehouden aan Vlaanderen en Wallonië. En de wereldoorlogen, die voor Romein nog zo eclatant golden als het ultieme bewijsstuk van het bestaan van de 'Belgische natie', moeten juist België's wezenlijke onmogelijkheid aantonen.

De wereldoorlogen herinnerd

Het Belgische oorlogsdiscours in media en politiek van de jongste twintig à dertig jaar lijkt impliciet uit te gaan van de veronderstelling dat zo iets als een *Belgische* oorlogservaring nooit heeft bestaan, dat de Vlaams/Waalse tegenstelling een niet te overschrijden grens door de ervaringen heen trekt. Zo zond de Vlaamse Radio- en Televisieomroep in 1998 een documentaire uit over de executies van Belgische 'deserteurs' door de eigen legeroverheid in 1914-1918.⁵ Deze documentai-

Zomer 1941: Vlaamse vrijwilligers voor het Oostfront. Bij de propagandacampagnes werd uitgebreid gebruik gemaakt van Vlaamse gevoelens.

re spitte zich toe op het taalaspect. Zij behandelde met name de kwestie van de Nederlandstalige gefusilleerden voor wie de rechtspleging geheel of gedeeltelijk in het Frans was verlopen, hoewel ze voor een procedure in het Nederlands hadden gekozen. Een lelijk onrecht, en dat temeer in de toch al moreel bedenkelijke militaire rechtspraak van de 'Grote Oorlog'. Toch dient onderstreept dat er op zijn allerhoogst – de bronnen zijn niet eenduidig – vier van dergelijke gevallen waren. Bovendien lagen de executiepercentages in 'eentalige' legers als de Franse en Britse aanzienlijk hoger dan bij de Belgen, wier regime 'niet anders dan levensreddend (kan) worden genoemd'.⁶

Het taalvraagstuk is uiteraard niet irrelevant. Maar dit soort al te exclusieve aandacht vertekent 'taal' tot een allesoverheersende dimensie van onrecht in de Belgische frontervaring – quod non!

Een tweede voorbeeld van het buiten proportie opblazen van de Vlaams/Waalse tegenstelling in de ervaring van oorlog en na-oorlog is de Vlaamse beeldvorming over de 'repressie', zoals de (veelzeggende) Vlaamse term voor de bestraffing van collaborateurs vanaf 1945 luidt.

Binnen Vlaamsgezinde kring werd deze 'repressie' gaandeweg afgeschilderd als een soort anti-Vlaamse pogrom door

het Vlaamshatende officiële België. Vlaamse collaborateurs golden hier als martelaren voor de Vlaamse zaak. Het 'Vlaamse oorlogsidealisme' stond tegenover een 'onwaardig gerecht', zoals de hoofdredacteur van *De Standaard*: Manu Ruys, in 1987 schreef (in een voorwoord bij *Het taboe van de collaboratie*: een verbijsterende apologie voor het bruinste Vlaanderen van de hand van *Standaard*-journalist Louis Van Roy).⁷

Omgekeerd wordt de Waalse identiteit nog steeds opgehangen aan het verzet. Er was er een Britse historicus voor nodig om Rex, de fascistische collaboratiebeweging van Léon Degrelle – een Waal – te bestuderen. En niet zo lang geleden weigerde de *Encyclopédie du mouvement wallon* om een artikel over collaboratie op te nemen.⁸

De francofone identificatie met het 'goede' kamp breidt zich tot de legergeschiedenis uit. De advocaat Serge Moureaux, onverdroten voorvechter van de *francité* en voormalig socialistisch senator, beweerde in een recent interview in het weekblad *Le Vif/L'Express*, dat ten tijde van de Duitse inval van mei 1940 vele Vlaamse eenheden vluchtten of zich overgaven 'uit ontmoediging of in een geest van verraad', terwijl Waalse regimenten zich juist 'moedig' zouden hebben getoond.⁹

Kortom: de ervaring van beide oorlogen raakte, in de publieke beeldvorming, mettertijd opgedeeld in een Vlaamse en een Waalse ervaring, die wezenlijk van elkaar zouden verschillen. De geschiedenis van de oorlogen en van hun nasleep moet daarbij de authenticiteitsclaim van de gemeenschappen ondersteunen en het kunstmatige karakter van België onthullen. Zo stelde Serge Moureaux met klem dat historici maar eens moeten ophouden de 'communautaire kloof', die er naar zijn stellige oordeel in het Belgische leger in 1940 bestond, te 'verdoezelen'.¹⁰ De uiteindelijke realiteit heet die van de taalgemeenschappen te zijn, met de oorlogen als het ultieme moment van bewustwording. Er heet, om de titel van een Vlaamse brochure uit 1993 te citeren, een directe lijn te lopen *Van IJzerfront tot zelfbestuur*.¹¹

Deze zienswijze getuigt van een finalisme à la Romein. (Zij het dan een wrokkig en aanzienlijk minder welsprekend finalisme.) Het is een perspectief dat, uitgaand van het heden – namelijk de naar taallijnen hervormde Belgische staat – het verleden tot onontkoombaarheid herschikt. Niet zozeer 'van IJzerfront tot zelfbestuur' als wel omgekeerd: van zelfbestuur in één rechte lijn terug naar IJzerfront.

Het Belgische politieke discours van de laatste dertig jaar van de twintigste eeuw stond in hoge mate in het teken van één symbolische taak: het overnieuw trekken van de grenzen van de 'verbeelde gemeenschap' – van België – naar Vlaanderen/Wallonië. En het is deze prioriteit die, althans in politiek en media, de blik op de wereldoorlogen van lieverlede heeft gewijzigd. Zoals de historicus Pieter Lagrou het onlangs in een uiterst scherpe lezing stelde:

'Sinds een dertigtal jaren geldt er één passe-partout oplossing voor om het even welk maatschappelijk probleem in België: communautariseer het probleem en je hebt zowel je diagnose als je remedie klaar. Elke vraagstelling is simpelweg te herleiden tot een Vlaams-Waalse tegenstelling.'

Dus ook de veelheid van urgente publieke vragen over de oorlogen – alsof 'de hele Waals-Vlaamse haarklieverij die de Belgische politieke klasse sinds een dertigtal jaren obsedeert, zomaar naar het verleden (kan worden) teruggeprojecteerd.'¹²

Communaautaire geschiedschrijving

De geschiedenis van de 'communitarisering' van de publieke oorlogsherinnering in België moet nog geschreven worden.¹³ Een hoogtepunt in deze ontwikkeling is alvast *Mijn land in de kring (1830-1980)* geweest: de tweedelige bestseller uit 1983 van de historicus Karel Van Isacker (s.j.). *Mijn land* – waarmee overigens, en uiteraard, Vlaanderen wordt bedoeld – gaat over meer dan de wereldoorlogen. Het is een elegie, een meeslepend geschreven en solide (zij het eenzijdig) gedocumenteerde elegie voor een als 'gaaf' omschreven traditioneel, godsvruchtig en ecologisch ongerept Vlaanderen.

Het tweede deel, dat het tijdperk 1914-1980 bestrijkt, is vooral de geschiedenis van de teloorgang van dit Vlaanderen onder de mokerslagen van een verwoestende moderniteit, die met de Eerste Wereldoorlog begon.

Het tijdvak 1914-1940 is in Van Isackers relaas de époque van 'de idealisten': dié Vlamingen die in 1914 de ondergang van 'een eeuwenoude wereld' meemaakten, en vanuit dat trauma 'een betere toekomst' wensten te bouwen.¹⁴ De Vlaamse collaboratie in beide wereldoorlogen en de Nieuwe-Orde-bewegingen van het interbellum, waren volgens hem allemaal uitingen van eenzelfde idealisme, waarvoor Van Isackers passievolle cultuurpessimisme een volgehouden rechtvaardiging vormt.

'Wie de tijd van de idealisten wil begrijpen,' schrijft hij, *'moet het land kennen dat zij liefhadden. Om dat land voor ont-aarding te behoeden, verzetten zij zich tegen het verbasterd politiek stelsel, tegen de ontluistering van het volk door het materialisme, tegen de afbraak van de oude levensvormen, tegen de vermin-king van het landschap. Het was een onmogelijke onderneming. Zij gingen er aan ten onder, in de woelige tijd die uitliep op de tweede wereldoorlog, en kwamen daarna terecht in een tegen idealen gepantserde wereld.'*¹⁵

De Vlaamse collaboratie wordt zo voorgesteld als in haar diepste wezen een beweging voor de verdediging van het in zijn 'eigenheid' bedreigde Vlaanderen – en derhalve als essentieel verschillend van de francofone collabora-

tie, die elke urgentie en elke rechtvaardiging moet ontberen.

(Dat laatste is een *Leitmotiv* geworden in het Vlaamse denken over collaboratie, ook bij auteurs die zeer ver staan van apologetiek à la Van Isacker. Zo stelde de televisiejournalist Maurice De Wilde, auteur van een uiterst kritische documentaire reeks over de tweede bezetting, in een interview uit 1994 dat 'de Waalse collaboratie veel minder te begrijpen is, omdat ze zich niet te beklagen hadden.'¹⁶)

Voor Van Isacker was dé verantwoorde-lijke' voor de Vlaamse collaboratie in '40-'45 'de Belgische staat die een eeuw lang de Vlamingen had misprezen.'¹⁷

Was de Vlaamse collaboratie veilig in de Vlaanderen-contra-België-context ondergebracht (een perspectief dat de blik beneemt op het ongemakkelijke feit dat Vlaanderen net zo goed als francofoon België onder een bezetten-de macht leed), dan kon de burgerkeu-ze onder de bezetting worden herleid tot een communaautaire vanzelfsprekendheid: 'de tegenstelling tussen colla-boratie en verzet (was) een tegenstelling van Vlaamse nationalist en franstalige, vooral linkse patriotten.'¹⁸

Een zienswijze waar de in verzets-mythes zwelgende francofone linker-zijde het volstrekt mee eens zou zijn. Deze zienswijze schuift ook het Vlaamse verzet verachtelijk opzij als evenzo-veel veil en opportunistisch rapalje, dat zich voornamelijk te buiten ging aan 'banditisme'.¹⁹

Van Isackers opus is een soort apotheose van een sinds de jaren vijftig aan de gang zijnde tendens: de Vlaamse katholieke 'coöptatie' van het collaboratie-erfgoed: een symbolische omhel-zing die, zoals Lagrou in zijn vergelij-kende studie naar de Westeuropese na-oorlog heeft opgemerkt, de Vlaamse Nazislachtoffers 'verweesd en verward' heeft achtergelaten.²⁰

De katholieke Vlaamsgezinde elites kozen vanaf de jaren vijftig voor een geschiedbeeld dat 'Vlaanderen' afschil-derde als wezenlijk bedreigd door 'België' – en daarmee de Vlaamse colla-boratie als een wellicht dwalend, maar intens begrijpelijk 'idealisme', en de 'repressie' als een Vlaamsvijandig 'feest van de haat'.

Deze keuze voor vergoelijking was bepaald niet voor alle Vlamingen van-zelfsprekend. De bitterste strijd om het geschiedbeeld van de Vlaamse collabo-

Een idealist: Rex-leider Léon Degrelle eiste in de jaren dertig een nieuwe orde.

ratie woedde in de jaren 1945-1958 dan ook veeleer in Vlaanderen zelf dan tussen Vlamingen en Walen.²¹ Maar nadat 'idealisme' naar buiten toe een cliché van Vlaamse vergoelijking was geworden, kon het aan Waalse zijde bijdragen tot een versterkte afwijzing van het héle Belgische staatsverband, aldaar met enigszins koket afgrijzen als *l' tat belgo-flamand* betiteld. Ook vijftig jaar na de bevrijding nog.

'Iedereen draagt zijn eigen hetzerige zinetje bij,' merkte de Brusselse historica Chantal Kesteloot in 1994 op.

*'Het beeld van een fascistisch of collaborerend Vlaanderen wordt een ideaal-instrument van mobilisatie in een Wallonië dat naar zijn eigen identiteit zoekt.'*²²

Interessant genoeg vond een dergelijke ontwikkeling na beide oorlogen plaats, zij het dat het officiële discours van het interbellum nog voornamelijk 'Belgisch' was. Maar ook toen begonnen fundamentalistische Vlaamsgezinden de 'activisten' (zoals de medewerkingsbereide Vlamingen in 1914-1918 zichzelf noemden) als erfslaters te zien.²³ En ook toen versterkte deze houding een francofone afwijzing van de Vlaamsgezindheid überhaupt, c.q. een emergente Waalse afwijzing van 'België'.

De Vlaamse activisten, sneerde een Luiks journalist in 1936, *'hebben heus de vijand niet gediend, of op zijn overwinning gerekend, het waren immers... idealisten! Hen treft geen enkel verwijt: ze dienden Moeder Vlaanderen!'* Geen wonder, stelde de auteur na deze sarcastische uitval vast, dat *'men door de Vlaamsgezinde overdrijvingen meer en meer federalistische Walen ontmoet.'*²⁴

Zowel 'wallinganten' als Vlaamse apo-logeten van het activisme stelden dus de facto het activisme gelijk met 'ware' Vlaamsgezindheid – een boude gedachtesprong, gezien de dominantie in oorlogstijd van juist de 'patriottische' Vlaamsgezindheid, die elke samenwerking met de bezetter afwees. Maar di  hoofdstroming (door de activisten min-achtend 'passivisme' genoemd) is met-tertijd in het Vlaamse geschiedbeeld gaan gelden als een soort conservatief zijspoor, vergeleken bij de 'revolutionaire minderheid' die het activisme vertegenwoordigde.²⁵

De vierdelige studie van de historicus Hendrik Elias over Eerste Wereldoorlog en interbellum legde de basis voor deze interpretatie.²⁶ (Elias' 'schatplichtigheid' aan het activisme bleef overigens niet beperkt tot zijn geschied-

Colporteurs van 'La Wallonie', de krant van de Waalse socialistische vakbond.

beeld: hij leidde tussen 1942 en 1944 het collaborerende Vlaamsch Nationaal Verbond.)

De kritische studie uit 1974 van de Leuvense hoogleraar Lode Wils, die voor het eerst het heroische beeld van het activisme doorbrak, werd in diverse Vlaamsgezinde kringen verontwaardigd onthaald. Een vehemente monografie uit 1983 door de Belgische rijksarchivaris Maurits Van Haegendoren schildert het activisme – dat echter voornamelijk werd bemand door relatieve nonvaleurs en geen enkele van de grote Vlaamsgezinde denkers aantrok – af als een noodzakelijke avant-garde:

*'Het activisme heeft geesten opgeroepen, de harde Vlaamse bodem omgewoeld en het zaad van de zelfstandigheidsgedachte uitgestrooid.'*²⁷

Van zelfbestuur naar 'Grote Oorlog': de 'afloop' bepaalt achteromkijkend de 'richting'.

Belgische vergetelheid

Is het de historicus dan helemaal niet toegestaan om, vanaf wat ik maar zal noemen de drempel van het derde millennium, een 'richting' in de Belgische twintigste eeuw te ontwaren? Toch wel. Er bestaat, zoals de historicus Jean Stengers in 1999 opmerkte, *'een enorm en fundamenteel verschil (...) tussen het België van 1900 en dat van het jaar 2000.'* En dat verschil zit in de taal-dimensie: *'alle politieke en intellectuele elites van het België van 1900 bleven, ondanks het feit dat het land in zekere mate tweetalig was, tot in hun vezels*

*Franstalig. (...) Maar honderd jaar later is België uiteengevallen in twee linguistisch en cultureel verschillende blokken.'*²⁸

Dat uiteenvallen is het wellicht onvermijdelijke gevolg van de gelijkstelling van beide landstalen. De standshierarchie in het taalgebruik heeft in België, zoals wel meer hi archie n, de 'People's Century' niet overleefd. En dat dit uiteenvallen het geschiedbeeld van de twintigste eeuw, en met name van de oorlogen, heeft veranderd, sprak vanzelf. Tenslotte getuigde Romein van zijn zonnige vrouwen in de 'Belgische natie' in een voorwoord bij een boekdeel waarin *alle* Belgische oorlogshoofdstukken (alook het hoofdstuk over het interbellum) uit het Frans waren vertaald! Dit gegeven zou overigens een generatie later, bij het verschijnen van de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, volstrekt ondenkbaar zijn.

De vraag is echter of het loont één finalisme door een ander te vervangen en de wereldoorlogen in weer een ander procrustesbed van 'nationale bewijsvoering' te dwingen. De serieuze Belgische oorlogshistoriografie die niet maalt om voorgedrukte verontwaardigheden en zich liever buigt over de vraag wat mensen en groepen bewoog, weerlegt in elk geval dit finalisme. Maar zij vindt niet altijd de weg naar het lezende publiek. Zo is een vroeg standaardwerk over België in het eerste jaar van de Nazibezetting nooit echt tot de

Mijn land in de kering 1830-1980

Deel 1 / 1830-1914

'algemene kennis' van de modale ontwikkelde Belg doorgedrongen.²⁹

Een ander standaardwerk over de Koningskwesie – de ultieme 'complicatie' van België's oorlogsherinnering en mijlpaal in deszelfs 'communautariseren' – moet het tot op heden zonder Franse vertaling stellen.³⁰ Tussen professionele geschiedschrijving en lezend publiek in België blijkt, zoals de historicus Marc Reynebeau in 1994 stelde, 'het water' meer dan eens 'te diep'.³¹

Reynebeaus eigen werk, dat nuance aan meeslependheid verbindt en daarmee volkomen beantwoordt aan wat wijlen Barbara Tuchman van de geschiedschrijving eiste ('to be clear and to be interesting'), slaat alvast een meer dan solide 'brug' over datzelfde water. *De eeuw van België*: Reynebeaus synthese van het Belgische wedervaren in de 'Age of Extremes', vormt een aanzet tot de bestrijding van de Belgische vergetelheid. Een vergetelheid die in 1998 wrang werd verwoord door uitgerekend een romanfiguur. In zijn briljante policier *De secrètes injustices* liet de Brusselse (tweetalige) schrijver Xavier Hanotte een Waalse oudstrijder aan het woord. Wat de oude man te zeggen had, mag als een marsorder voor historici gelden:

'Dit land hééft geen geschiedenis, mijnheer. Op zijn best wat snippers folklore, een hoop op zichzelf staande mythen. Het leeft in een soort eeuwig heden. Hoe kan het dan een geheugen hebben?'³²

Noten

- 1 Jan Romein, 'Inleiding tot het Twaalfde Deel,' *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* deel XII, *In de schaduw van twee wereldoorlogen 1914-1945* (De Haan-Zeist; De Standaard-Antwerpen, 1958), IX-XXVII, citaat p. IX.
- 2 *ibid.*, p. X.
- 3 Over het concept 'finalisme', zie Jo Tollebeek, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam: Bert Bakker, 1994).
- 4 John H. Arnold, *History: A Very Short Introduction* (Oxford University Press, 2000), 89.
- 5 VRT/Canvas, *Histoires: In het aanschijn van de vijand*. Redactie: Ria van Alboom. Regie: Marleen de Vos. Uitgezonden op 10 november 1998.
- 6 Aldus de historicus Piet Chielens (In Flanders Fields Museum en Documentatiecentrum, Ieper) in een lezing op het internationale colloquium *Unquiet Graves/Rusteloze Graven: Executies in de Eerste Wereldoorlog*, Ieper, 19-21 mei 2000. Met dank aan de auteur voor de toestemming om dit stuk te citeren. Zie Piet Chielens en Julian Putkowski (te verschijnen 2003), *Rusteloze Graven, executies in de Westhoek tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Brussel: Standaard Uitgeverij).
- 7 Louis Van Roy, *Het taboe van de kollaboratie* (Kapellen: DNB/Pelckmans, 1987), citaten pp. 10, 12.
- 8 Zie het interview met de historici Chantal Kesteloot en Bruno De Wever in *Knack*, 30 mei 2001, 16-22.
- 9 *Le Vif/L'Express*, 29 maart 2002, 22. Met dank aan Richard Boijen (Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Brussel) voor deze verwijzing.
- 10 *ibid.*
- 11 Frank Becuwe en Louis De Lentdecker, *Van IJzerfront tot zelfbestuur* (Diksmuide: vzw Bedevaart naar de graven aan de IJzer/Veurne: De Klapproos, 1993). Met een voorwoord van Vlaams minister-president Luc Van den Brande.
- 12 Pieter Lagrou, 'Met welk verleden gaat Vlaanderen de toekomst tegemoet?' in Corijn, te verschijnen 2002. Met dank aan de auteur voor de toestemming om dit stuk te citeren.
- 13 Voor doorwrochte studies w.b. de Tweede Wereldoorlog, zie alvast Kesteloot 1994, De Wever 1994, Lagrou 1997, Lagrou 2000a en 2000b.
- 14 Karel Van Isacker, *Mijn land in de kering*, deel 2: *De enge ruimte, 1914-1980* (Antwerpen/Amsterdam: De Nederlandsche Boekhandel, 1983), 42.
- 15 *op. cit.*, p. 47.
- 16 Gesprek met Maurice De Wilde in *Leidschrift* jaargang 10 nummer 1 (januari 1994), thema-nummer *De grenzen van de collaboratie*, 45-56, citaat p. 51.
- 17 Van Isacker, 142.
- 18 Van Isacker, 155.

- 19 Zie de kritiek op Van Isackers boek door Marc Boone en Marc Reynebeau in het Vlaamse tijdschrift *De Nieuwe Maand*, juni/juli 1984, en Anthierens 1995. 'Banditisme': Van Isacker, 154, 156.
- 20 Lagrou 2000b, 301.
- 21 Zie vooral Lagrou 1997.
- 22 Kesteloot 1994, 406.
- 23 Een ontwikkeling die goed te volgen is in de nauwgezette studie van Lode Wils, *Honderd jaar Vlaamse Beweging: geschiedenis van het Davidsfonds deel II (1914-1936)* (Leuven: Davidsfonds, 1985).
- 24 L. Hoton, *Y eut-il un activisme wallon durant la guerre?* (Luik: Editions du Journal de Liège, 1936), citaat pp. 43-44.
- 25 Vanacker 1991, 370. (Vanacker laat zich overigens ook kritisch uit over het activisme.)
- 26 Hendrik Elias, *25 jaar Vlaamse Beweging 1914/1939*, vier delen (Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1969).
- 27 Maurits Van Haegendoren, *Het activisme op de kentering der tijden* (Antwerpen: Uitgeverij De Nederlanden, 1984), p. 150.
- 28 Jean Stengers, 'Woord vooraf', in Reynebeau, 1999, 7-9, citaat p. 8.
- 29 Gérard-Libois en Gotovitch 1971. Zie het hierboven geciteerde interview met Kesteloot en De Wever in *Knack*.
- 30 Velaers en Van Goethem 1994. Zie de heldere overzichtsrecensie van Gita Deneckere in *De Standaard*, 7 februari 2002.
- 31 Marc Reynebeau, 'Het water is te diep. De media als brug over de kloof tussen geschiedenis en openbaarheid,' *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXV, 1994-1995, 1-2, 199-211.
- 32 Xavier Hanotte, *De Secrètes Injustices* (Parijs: Belfond, 1998) 339.

Literatuur

• Algemeen

Het wetenschappelijke tijdschrift *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis/ Cahiers d'Histoire du Temps Présent*, gepubliceerd door het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij in Brussel (<http://www.cegesoma.be>), publiceert sinds 1996 doorwrochte bijdragen over België's oorlogsverleden en -herinnering. Zie bijvoorbeeld het belangrijke artikel van Luc Vandeweyer (1998), 'Etnische zuivering als politiek project in België', dat over beide wereldoorlogen gaat (deel 5, jaargang 1998, 43-71).

Geert Van Istendael, *Het Belgisch labyrint. Wakker worden in een ander land* (Amsterdam-Antwerpen: De Arbeiderspers, geheel herziene uitgave 1993).

Marc Reynebeau (1999), *De eeuw van België* (Tielt: Lannoo).

Marc Reynebeau (1995), *Het klauwen van de leeuw: de Vlaamse identiteit van de 12de tot de 21ste eeuw* (Leuven: Van Halewyck).

Reginald De Schryver, Bruno De Wever et al., red. (1998), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, drie delen (Tielt: Lannoo).

Sophie de Schaepdrijver (te verschijnen 2002), *Taferelen uit het burgerleven* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas).

Deze bundel bevat essays over België in de Eerste Wereldoorlog, de Belgische geschiedschrijving en oorlogs-herinnering.

• De Eerste Wereldoorlog

Sophie de Schaepdrijver (1997), *De Grootte Oorlog: het Koninkrijk België in de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas; vijfde druk in paperback, 1999).

Sophie de Schaepdrijver (1999), 'Occupation, Propaganda, and the Idea of Belgium,' in: Aviël Roshwald and Richard Stites, eds., *European Culture in the Great War: the Arts, Entertainment, and Propaganda, 1914-1918* (Cambridge University Press), 267-294.

Daniël Vanacker (1991), *Het aktivistisch avontuur* (Gent: Stichting Mens en Kultuur).

Daniël Vanacker (2000), *De Frontbeweging: de Vlaamse strijd aan de IJzer* (Koksijde: De Klaproos).

Lode Wils (1974), *Flamenpolitik en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de eerste wereldoorlog* (Leuven: Davidsfonds)

• De Eerste Wereldoorlog herinnerd

Christine Van Everbroeck (1996), 'Een bewustzijn geboren uit het vuur'. Vlaamse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog,' in Anne Morelli, ed., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (Berchem: EPO), 215-222.

Sophie de Schaepdrijver (te verschijnen 2002) 'Death is elsewhere: the shifting locus of tragedy in Belgian Great War literature,' *Yale French Studies*, België-themanummer (Catherine Labio, ed.), herfst 2002.

Sophie de Schaepdrijver (2002) 'Les dangers de l'idéalisme: souvenirs contestés de l'occupation allemande en Belgique,' in *14/18. Aujourd'hui. Today. Heute. Revue annuelle d'histoire 5*, themanummer *Démobiliser les esprits* (Historial de la Grande Guerre, Péronne).

• De Tweede Wereldoorlog

Martin Conway (1994), *Collaboratie in België. Léon Degrelle en het rexisme, 1940-1944* (Groot-Bijgaarden: Globe).

(Oorspronkelijk Yale University Press, 1993.)

Jules Gérard-Libois en José Gotovitch (1971), *L'an 40. La Belgique occupée* (Brussel: CRISP)

Pieter Lagrou (2000a), 'Belgium,' in Bob Moore, ed., *Resistance in Western Europe* (Oxford-New York: Berg), 27-64.

Lieven Saerens (2000), *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt: Lannoo). Zie met name het veelbesproken hoofdstuk over de tweede bezetting.

Etienne Verhoeyen (1993), *Belgie bezet: een synthese* (Brussel: BRTN).

Werner Warmbrunn (1993), *The German occupation of Belgium 1940-1944* (New York/Frankfurt am Main: Peter Lang).

Bruno De Wever (1994). *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945* (Tielt: Lannoo).

• De Tweede Wereldoorlog herinnerd

Johan Anthierens (1995), *Zonder vlagvertoon: over de weerstand tegen het verzet* (Leuven: Van Halewyck)

Eric Corijn (ed.) (te verschijnen 2002): *Collaboratie in Vlaanderen: vergeten en vergeven?* (Antwerpen: Manteau)

Luc Huyse en Steven Dhondt (1991), *Onverwerkt verleden: collaboratie en repressie in België, 1942-1952* (Antwerpen: Kritak)

Chantal Kesteloot (1994), 'La résistance: ciment d'une identité en Wallonie?' in Robert Frank en José Gotovitch, eds., *La Résistance et les Européens du Nord/ Het Verzet en Noord-Europa* (Acta van het colloquium, 23-25 november 1994), deel 1 (Brussel: Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog), 406-418.

Pieter Lagrou (1997), 'Welk vaderland voor de vaderlandslievende verenigingen? Oorlogsslachtoffers en verzetsveteranen en de nationale kwestie, 1945-1958,' in *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis/Cahiers d'histoire du temps présent*, 1997:3, 143-161.

Pieter Lagrou (2000b), *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge University Press)

Dirk Luyten et al. (1996), *Burgers boven elke verdenking? Vervolg van economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog* (Brussel: VUB Press)

Jan Velaers en Herman Van Goethem (1994), *Leopold III. De koning, het land, de oorlog* (Tielt: Lannoo; derde druk in paperback, 2002)

Bruno De Wever (1994), 'Septemberweerstanders', 'flaminboches' en 'idealistische oostfrontstrijders'. De collaboratie in België: onverwerkt verleden?' in Robert Frank en José Gotovitch, eds., *La Résistance et les Européens du Nord/Het Verzet en Noord-Europa* (Acta van het colloquium, 23-25 november 1994), deel 1 (Brussel: Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog), 384-392.

Bruno De Wever (1999), 'Van wierook tot gaslucht: de beeldvorming over de Vlaams-nationalistisch collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie,' in Jan Art en Luc François, eds., *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo* (Gent: Academia Press).